

A NESZTELENSÉG FOGALMI KÖRE

A nesztelenség fogalmi körébe egyaránt vonhatók hangtalan cselekvések és zajtalan történések: „*a berek szélén leveli a nyárnak / Táncot ezüst hassal, nesztelenül járnak*” (Arany János: *Buda halála*. XI. 1863). Gozsdu Elek elbeszélésében az akácfákkal körülölelt kis falusi temetőben is „nesztelen csend”¹ uralkodott. Élettelen tárgy csak átvitt, metaforikus értelemben lehet nesztelen, mint Babits Mihály *Sunt lacrimae rerum* (1906) című költeményében: „*Van a tárgyaknak könnyük. Érzem olykor, / hogy sírnak a szobámban nesztelen*”.² A nesztelenség igazából mégsem valamire jellemző, hanem valakire, és ebbe a körbe az *ami* főnévi vonatkozó névmással illetett állatok is beletartoznak. A létért folytatott harcban mindenki falni akar, nem felfalatni. Az evolúció bántón egyszerű forгатókönyve szerint a ragadozók lopakodnak, vagy lesben állnak, a zsákmányállatok pedig elrejtőznek, vagy ugrásra készen tettetnek gyanútlanyságot. A nesztelenség fogalomkörét kifejező igék alanyi vonzata ebben az esetben nem lehet élettelen tárgyat vagy növényt jelentő főnév, a széles skála a voltaképpeni ágenstől a fiktív és kollektív ágensen át a mimetikus ágensig húzódik. Az egerlyukat puha léptekkel megközelítő macska igazi ágens, míg a környezetének színét felvevő, élő szoborrá merevedő kaméleon a mimetikus ágens egyik sajátos fajtája. Az élővilágban megfigyelhető mimikri jelensége úgy írható le, hogy *A* ágens nem úgy viselkedik, mintha *B* ágens volna, hanem úgy, mintha nem is ágens volna, hanem architektúra.³ A kémek, hírszerzők, ellenséges hátországba beszivárgó felderítők magatartása abban különbözik ettől a sajátos állati viselkedéstől, hogy nem szűnik meg ágens mivoltuk: *A* úgy tesz, mintha *B* volna. A kettős ügynökök helyzetének for-

mális leírása kissé körülményesebb: *X*-ben (országban, környezetben stb.) *A* úgy tesz, mintha *B* volna, *Y*-ban pedig úgy, mintha *C* volna. *A* talán csak *Z*-ben számít *A*-nak, de az is elképzelhető, hogy még ott sem.

A hazugságnak előfeltétele a beszéd, a megtévesztés azonban évezredekkel megelőzte a szót, a tettetés, a mimikri az evolúció nélkülözhetetlen kelléke. A hallgatást viszont nem lehet színlelni, aki hallgat, az hallgat, legfeljebb a hasbeszélő tesz úgy, mintha meg sem szólalna. Jóllehet a hallgatás sokszor őszintétlen vagy megtévesztő, csak ritkán minősíthető hazugságnak. A nesztelenség viszont sokszor eleve félrevezetés, a megtévesztés szándékával való csendben maradás. A hazugság és a nesztelenség egyaránt helyhez kötött, de a hazugság vagy a titoktartás társadalmi teret előfeltételez, míg a nesztelenség tényleges teret. A lopakodó párdúc és a megbúvó gazella is úgy tesz, mintha nem volna ott: „*Fák közt párdúcnak néma szökkenése*” (Gottfried Benn: *Énekek* II. 1913).⁴ A nesztelenségre törekvő igazi vagy mimetikus ágenssek viselkedése rendszerint az élet-halál harc fogalmi keretében értelmezhető, és a támadást vagy menekülést megelőző becserkészés szakaszára jellemző. A harc általában már nem nesztelen, tagolatlan hangoktól, szokássá rögzült csatakiáltásoktól hangos. Mindössze két szereplővel számolva, a végkimenetel sokszor emlékeztet a kizáró vagy logikai alapműveletére, amely akkor és csak akkor igaz, ha az összekapcsolt két állítás logikai értéke eltérő, máskülönben hamis. Miután Toldi Miklós bajra hívta a cseh vitézt, mindketten a Duna szigetére eveztek. Partot érve Toldi elrúgta csónakját a parttól, és a tette okát firtató kérdést ekként válaszolta meg: „*egy csónak elég egy embernek: / Egyikünknek itt ma gyászos lesz a vége, / S nem lesz a halottnak hajóra szüksége*” (Arany János: *Toldi*. XI. 14. 1846).

Toldi a szigetcsúcson felmutatta az álnok cseh lovag kardhegyre tűzött fejét. Életet oltott ki, de ezúttal nem követett el gyilkosságot: egy bajvívás győztese volt. Nem úgy estek egymásnak, mint a porban hempergő, dulakodó parasztyerekek, hanem annak rendje s módja szerint viadalra hívták egymást. Miklós a sisakellenzőjéről levett fehér tollat küldte Mikolának, aki elfogadta a kihívást: „*Vérszín a cseh tolla, fölcseréli vele: / A bajra hívásnak volt e dolog jele*” (Toldi. XI. 12. 1846). John R. Searle az intézményi tény mibenlétét Arany János soraival is szemléltethette volna. Az amerikai filozófus a következőképpen adta meg a konstitutív vagy létesítő szabályok általános logikai formáját: „*X Y-nak számít C-(összefüggés)ben*”.⁵ A madártollak kicseréléséből (*X*) önmagában nem következik a vitézi rend által a tollcserének tulajdonított szerep (Searle szóhasználatával: státus-funkció), a bajra hívás (*Y*), amelyet ez a különös ügylet a lovagi tornákon (*C*) tölt be. A lovagi torna intézményi tény. A nyers tények – ezzel ellentétben – pusztán azok, amik. Ha a párduc átharapja a gazella torkát, az nem számít valami másnak is. A lovagok, hol kopjával vívnak, hol tornalándzsával, hol meg karddal. Az állatok viszont nem választanak fegyvert, azt használják, amijük van: a fogukat, a karmukat, a csőrüket. Elsőként Arthur Schopenhauer mutatta ki a tökéletes megfelelést az állatok szervezete, életmódja és létfenntartásának eszközei között.⁶ Jakob von Uexküll az állatok szerveinek és környezetének (*Umwelt*) megfelelését tanulmányozva állapította meg, hogy egyes (érzék)szerveik ismeretében rekonstruálható környezetük.⁷ Herman Ottó számos kiadást megért, németül és angolul is megjelent, népszerű tudományos könyve egyik fejezetének a cél-okság eszméjétől megigézve „A madár mint szerszám” címet adta, és a különféle csőröket ábrázoló VIII. képhez fűzött meg-

jegyzésében ezzel a hasonlattal élt: „akárcsak a körorvos úr szerszámostáskáját nyitnók ki”. S valóban, akad itt minden: kampó, ár, kanalas fúró, fűrész, kés, még csapoló fejsze is. A csőrök feszes szemléje után vonta le a következtetést: „a madár szervezete már csőre formája szerint is a különböző táplálékhoz, természetéhez és tartózkodásához van szabva”.⁸

NEGATÍV DEIXIS, ÁLCÁZÁS ÉS ÁL-ÁLCÁZÁS

A nesztelen rejtőzködés fogalmi ellenlábasa a rámutatás, a deixis, amely nem mindig marad következmények nélkül. Augustus császár a színész „Pyladest ... száműzte Rómából és Italiából, mert ujjal mutatott a nézőre, aki őt kifütyülte, és így ráirányította a közönség figyelmét”.⁹ A nesztelenség megragadására a negatív deixis is alkalmatlan, mert e különös fogalmi képződménynek is nélkülözhetetlen mozzanata a rámutatás. Ilyen a bűvész műsora, a motozás vagy a házkutatás. A bűvész a vakítóan fényes, fekete cilinder belsőjébe mutat: nincs ott a fehér galamb. Mindenesetre látszani nem látszik. Odakeveredett viszont egy kósza pikk dáma az előző mutatványból, hogy elterelje a közönség figyelmét. A mutatvány sikerét a néző meglepetése jelzi, teljesületlen várakozása bizonyos mértékig kijelentés alapú.¹⁰ Ha valaki, akkor a mágus az, aki igazán hisz az anyagmegmaradás törvényében. Széles mozdulatának jelentése: *Nem itt van, máshonnan húzom majd elő*. A bűvész álságos tanácsstalansága éppen a fordítottja a megmotozott tanácsstalan eszköztelenségének. Vérző arccal tárja szét a kezét: *Itt sincs*. Az sem ritkaság, hogy nem egy meghatározott dolog, hanem egy halmaz valamelyik vagy minden elemének hiányára mutatnak rá. A fegyőr rendszerint nem egy bizonyos dolgot keres,

hanem bármit, amit a börtönrendtartás értelmében a fogvatartott nem birtokolhat. A tiltólista kategóriákat, tehát halmazokat tartalmazó halmaz: szűrő-vágó eszközök, bármimemű zsineg, még a cipőfűző is, szeszes italok stb. A rab két kezét széttárva, némán közli: *Itt nincs sem ez, sem az, sem amaz*. A negatív deixis az imént felsorolt esetekben nem egy bizonyos nem létezőre (például Harpokratész), nem is a nemlétezők egy meghatározott típusára (például kentaurok),¹¹ nem is a nemlétezőre általában (Semmi) utal. Éppen ellenkezőleg, tényleges létezők hűlt helyére mutatnak elképedve vagy némi keserű elégtétellel.

A másnapra kitűzött bajnívás színhelyét fürkésző ifjú Kont vitéz a mezei nyulak rémálmát öntötte szavakba, amikor így nyugtatta Lajos királyt: „*Pusztza gyp, egy nyúl sem bújna el ott lesben*” (Arany János: *Toldi szerelme*. XI. 100. 1863–1879).¹² Az álcázás (francia szóval: *camouflage*) és a felderítés valamennyi harctevékenység eredményességének feltétele. „Az álcázás egyik elve, hogy az alapvető védelmet a katonák felsőruházata nyújtsa”,¹³ a rejtőszínek arra szolgálnak, hogy a harcosok ne ríjanak ki környezetükből. Mindez a mimikrire emlékeztet, a hóköpenyt magára öltő katona úgy tesz, mintha nem volna ott. A francia hadseregben 1915-ben Lucien-Victor Guirand de Scévola vezetésével alakult meg az első álcázási alegység. A szimbolista festő az ábrázolt tárgyat elemeire bontó analitikus kubizmus módszereit alkalmazta odavezényelt művésztársaival. A fegyverek, katonai járművek körvonalai elmosódtak a rájuk mázolt barna, szürke, zöld színektől, beleolvadtak környezetükbe. A katonai álcázásra használt terepszínű minta sokban hasonlít a szobafestők márványozásnak, illetve flóderozásnak (faerezet utánzása) nevezett eljárására. Georges Braque képein is megfigyelhető ez a két technika,¹⁴ még inasként sajátította el

őket apja Le Havre-i műhelyében. 1914 telén Pablo Picasso egy álcázófestékkel bevont, hatalmas ágyút pillantott meg a Boulevard Raspail-on: „*C'est nous qui avons fait ça*, mondta, ezt mi teremtettük.” A közös esti sétáról beszámoló Gertude Stein a háború végén már a francia, német, amerikai álcázás stílusjegyeit is megkülönböztette egymástól.¹⁵

E jelenségkörrel kapcsolatban a *mintha* kötőszó körül fordul meg minden. Az álcázásnak az a célja, hogy elrejtse az adott a személyt, harci eszközt, bármi mást. Mintha nem is volna ott. Ám amiről mindenki tudja, hogy ott van, mert kiterjedése meghalad egy bizonyos mértéket, az (így) nem rejtethető el. Szemléletes példa erre egy hadihajó vagy egy nagyváros. A Royal Navy 1915-től zebracsíkos festéssel látta el hajóit a német tengeralattjárók elleni védekezésül. Minden egyes hajótest eltérő mintázatot kapott. A munkálatok vezetését Norman Wilkinson festőművészre bízta. A támadás-kor rövid időre felszínre merészkedő U-Bootok tűzvezetésének hatékonyságát számottevően rontották az egymást megszakító, keresztező sávokból álló, bonyolult minták, melyek kialakításakor figyelembe vették a már akkor is jól ismert optikai illúziókat, a Johann Christian Poggendorff (1860), Johann Karl Friedrich Zöllner (1860), Ewald Hering (1861) és Franz Carl Müller-Lyer (1889) nevével címkézett érzékcsalódásokat. A szemkápráztató álcázás (*dazzle camouflage*), ahogy nevezték, nem rejtette el a hajót, de már fél tengeri mérföldről megnehezítette méretének, távolságának, haladási irányának, sebességének megállapítását.¹⁶

1941. december 19-én, nem egészen két héttel a Pearl Harbort ért japán légitámadás után, Moholy-Nagy László azzal bízta meg a polgármesteri hivatal, hogy az esetleges éjszakai légi csapások esetére tegye láthatatlanná Chicagót. Fényfestéssel foglalkozó tanártársa, Kepes György társasá-

gában *Camouflage* címmel adtak elő a hallgatóknak a School of Designban. A Michigan-tóra telepített úszó bójákon és mesterséges szigeteken elhelyezett fényforrásokkal, hatalmas tükrökkel akarták megtéveszteni az ellenséget. A támadó pilóta a fülkéből alátekintve azt hihette volna, hogy a város jellegzetes épületei, útszerkezete, éjszakai fényei tárulnak a szeme elé, ezért az elsötétített város mellé, a tóba vetette volna bombáit. A két kísérletező művész a város fénymását akarta létrehozni a tavon. Mintha a város másutt volna, mint ahol van. Több közös tanulmányt jegyeztek a tárgyban, 1943-ban nagy visszhangot keltett kiállításon adtak hírt a végzett munkáról, Moholy-Nagy még ugyanebben az esztendőben filmet is készített *Work of the Camouflage Class* címmel.¹⁷

Mások körültekintően tüntetnek jelenlétükkel. Nem bújnak el, és másnak sem akarnak látszani, mint amik. Úgy tesznek, mintha többen volnának. 1848. október 6-án és 7-én a furfangos Csapó Vilmos nemzetőr őrnagy sikeresen keltette a túlerő látszatát, ami végül fegyverletételre készítette Jelačić horvát bán tartalék hadtestét. Illyés Gyula költeményének (1937) is, színművének (1952) is az *Ozorai példa* címet adta: a huszárok, mintegy ötvenen, „*másfél napon át / kerülgették, csak járták körbe-körbe / a vén Kálvária-hegy derekát*”. Számptalan különös példát sorolhatnék még, de a megtévesztésnek mégiscsak két alapesete van: az olyan, mintha nem is volna ott, illetve az olyan, mintha ott volna, és ez utóbbi sokszor egyenértékű azzal, hogy olyan, mintha igazi volna. Petronius regényében Trimalchio, a dúsgazdag felszabadított rabszolga nap mint nap léhűtőkkel és talpnyalókkal dőzsöl. Minduntalan javaival kérkedik, színpadias fortélyaival elképeszti vendégeit. A látogatók már a portásfülkénél egy falra festett, élethű vérebtől rémülnek meg.